

MONOSTORI IMRE

Egy fejezet Németh László-recepció
történetéből*A Németh-kultusz tetőzésének évtizede*

A nyolcvanas években addig még soha nem tapasztalt mértékben nőtt meg az érdeklődés Németh László életműve és személye iránt. Pillantsunk csak a számadatokra! Amíg a hatvanas években – a színházi bemutatók kritikáit és a másodlagos szakirodalmat nem számítva – mintegy 300 cikket (recenziót, tanulmányt, esszét stb.) írtak róla, a hetvenes években ez a szám már meghaladta az 500-at; s a szóban forgó évtizedben pedig elérte az 1000-et!

Amde talán nemcsak „mennyiségileg” a legfontosabb évtizede ez (a háború után legalábbis) a Németh-recepció történetének, de az ezzel az életművel foglalkozó szakmai véleményformálók tudományos rangja, „tekintélye” és szellemi befolyása is figyelemre méltó. Jól körvonalazható az is, hogy az életmű kutatói között tényleges, avagy csak ideológiai platformjaiban különböző (ennélfogva egymással is konfrontálódó) szellemi, szakmai „vonulatok”, virtuális csoportosulások (iskolák?) formálódnak- alakulnak. A kutatások irányait, szempontjait és eredményeit még tovább differenciálja az a tény, hogy jó néhány tudományos diszciplína (esztétörténet, irodalomtörténet, színháztudomány, sajtótörténet, nyelvészet, irodalomtudomány, teológia) jeles képviselői tartják fontosnak a Németh-életmű egészével vagy egy-egy szeletével, illetőleg valamely sajátos problémájával való szembenézést, az ezzel való elmélyültebb foglalkozást.

Sokat mondó tény az is, hogy a nyolcvanas években nem kevesebb, mint 14 (!) önálló kötet (és jó néhány „félkötet”, részkötet) jelent meg Németh Lászlóról. Időrendben így következtek egymás után az önálló kötetek. Sándor Iván: *Németh László üdvöztana tanulmányainak, drámáinak, önvallomásainak tükrében* (1981), Béládi Miklós: *Az értelemalapító* (1982), Kocsis Rózsa: *Minőségesszémény Németh László szépírói műveiben* (1982), Grezsa Ferenc: *Németh László háborús korszaka* (1985), *A mindentudás igézete* (tanulmányok Németh Lászlóról), (1985), Monostori Imre: *Németh László Sátorköpűs-tán* (1985), *Németh László élete képekben* (1985), Sándor Iván: *A Németh László pör* (1986), Dékány Endre: *A magyar református egyház Németh László életművének tükrében* (1987), *Tanulmányok Németh Lászlóról* (1987), Cs. Varga István: *Tanújelek* (1987), *Németh László konferencia* (1988), Dr. Lakatos István: *Németh László betegsége és halála* (1989), Monostori Imre: *Németh László Tanú-korszakának korabeli fogadtatása* (1989).

A nyolcvanas évek jubileumai – Németh László születésének 80., halálának 10., valamint az első *Tanú-szám* megjelenésének 50. évfordulója – több folyóirat szerkesztőjét inspirálnak, aktivizálnak: különszámok, emlékszámok, tematikus összeállítások látnak napvilágot. Elsőként az *Alföld* Németh László-emlékszáma (1980/12.). Belső-séges hangulatú a *Fejér Megyei Szemle* születésnapra összeállítása (1981/1.). Ezt követi két *Tiszatáj*-blokk (1981/4. és 1982/12.), majd a *Tanú*-évfordulóra a *Forrás* emlékezik (1982/9.). Az MTA Irodalomtudományi Intézete, valamint az újvidéki Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete 1981 novemberében közös tudományos

tanácskozást rendez Budapesten, melynek előadásait a *Literatura* 1982/11. száma közli. Az emlékszámok sorát a *Tiszatáj* zárja 1985 augusztusában. Nélkülözhetetlen filológiai segédeszközként megjelenik Hartványi István *Mutató Németh László munkáihoz* című lelőhelyjegyzéke is (1983). A Németh László kultusz látványos megerősödésének további jele az 1987 júniusában megalakult Németh László Társaság (Király István akadémikus elnökletével).

Föl kell tennünk a kérdést: mi lehet az oka, vagy mik lehetnek az okai ennek a látványos „felfutásnak”, érdeklődés növekedésnek? (Túl a jubileumi alkalmakon, persze.) Elsőként ama bizonyos – igaz, minimális – *távlat, a – lényegében – teljes életműre* pillantás lehetősége és szükségessége említhető. Németh László *klasszikussá* nőtt. Halálával megszűnt a személyes érintettségnek a kutatókat mindig befolyásoló (általában fékező) hatása. Az is lendületet adott az újabb kutatásoknak (vagy egyszerűen csak a disputáknak), hogy az életműsorozat részeként (és azon kívül is) egymás után jelennek meg – újabb és újabb összeállításban – maguk a művek, azok is, amelyek mind ez ideig csak nagy könyvtárakban voltak hozzáférhetőek. Az évtized végére – gyakorlatilag – Németh László valamennyi műve megjelenik.

A *korszellem kényszerű* (de szükségszerű) *változása* ugyancsak kedvez a tudományos alapozói munkák megszületésének és egyáltalán, a publikációk megjelenésének. (Ez a „kedvezés” persze inkább csak azt jelenti, hogy lazulnak a kulturális politika szigorú szabályai, illetőleg azt, hogy könnyebben kijátszhatók, mint korábban.) Egyre kevesebben hisznek már komolyan a „szocialista kultúra” ismérveiben, a bomlás – az évtized második felétől már jól érzékelhetően – megindult. (Az évtized elejének éveit viszont a kínáló életrajzi jubileumi lehetőségek ügyes és tartalmas kihasználásai emelik a „kulturpolitikai elvárások” fölé.)

Ebben az évtizedben válik igazán fontossá az egyes tudományos „céhek” (Irodalomtudományi Intézet, Történettudományi Intézet, egyetemek, stb.) és az ott dolgozó kutatók számára is a „Németh László-kérdés”-nek (számos vetületének) mint szellemi (ideológiai?) jelenségnek *újra tárgyalása*, revíziója, lehetőleg egy valóságosabb, hitelesebb kép megteremtése, mint amilyen a dogmatikus marxista (ál)tudományé volt.

És végül – de egyáltalán nem utolsó sorban – szólni kell a már említett tudós egyéniségekről is. S ezzel szoros összefüggésben azt is láttatni kell, hogy jól modellezhető az akkor már kitapinthatóan létező *különböző* szellemi áramlatok (ideológiák) jelenléte a magyar szellemi elit köreiben.

Lackó Miklós, Király István, Grezsa Ferenc, Vekerdi László

Aligha tűnhet dehonesztálónak a számos többi, igazán kiváló Németh László-kutató számára, ha azt állítjuk, hogy ők négyen – a megnevezettek – azok, akik a legmarkánsabban tudták megjeleníteni (illetőleg folytatni) – mégpedig többé-kevésbé iskolateremtő kisugárással – a látványosan föllendülő Németh-kutatás egyes „műhelyeit”, irányzatait.

Lackó Miklós a korszak egyik legjelentősebb történésze. Elsősorban (majd kizárólagosan) eszmetörténettel foglalkozik. Példaszerűen szívós filológus. És – természetesen – irányzatos, mint minden valamirevaló történész. (Az ő irányzatosságát ma „szociálliberális”-nak nevezik, illetve nevezte ő maga is.) Alapvetően ő sem vall mást Némethről, mint ami már szinte közhellyé vált toposz: a 20. század magyar szellemi életének egyik legnagyobb alakja. És számára is az egyik legkomolyabb szellemi kihívás

ez az életmű. Fő kutatási területe Németh László munkásságának korai szakasza: a húszas évek második fele és a harmincas évek eleje. Négy részből álló tanulmány sorozatának második részében a „Babits Mihály vonzásában” álló Németh szellemi kibontakozását rajzolja meg.¹ Azt az új tájékozódást, amelynek során „kezdte megismerni az európai szellemi élet új spiritualista irányzatait, s ezek felszínre hozták egyénisége már régóta lappangó forradalmát.” Lackó empátia képessége, gazdag és változatos forrásanyaga, hidegen racionalista történeti logikája különleges helyet biztosít számára a Németh László-kutatások történetében. Ezt bizonyítja sorozatának harmadik része: a *Nyugat*-kapcsolatot feldolgozó tanulmány (a sorozat talán legjobb írása) is.²

Tudósi viszonya azonban ezzel a különleges és bonyolult szellemi jelenséggel kapcsolatosan a kezdetektől fogva belső ellentmondást, feszültséget hordoz magában. A probléma abból fakad, hogy Németh eszmevilágában, illetve „gyakorlati” működésében a Lackó által kiemelt és bírált (egymással is szoros összefüggésben állónak beállított) két szellemi, ideológiai jelenségnek, az *antiliberalizmus* és az *antiszemitizmus* fogalmainak a *tartalma* (még ha ezek – Lackó szerint – „csupán” szellemi jelenségek is) egyik tanulmányában sincs sem definiálva, sem pedig (bizonyító erővel) dokumentálva. Lackó Miklós nem csökkenteni szándékozik Németh László jelentőségét, súlyát, szerepét a magyar szellemi élet 20. századi történetében. Sőt kiemeli, hogy „a Németh László-i típus: a modern európai értelmiségi hazai zseniális változata [...]” Ez a „hazai” besorolás azonban homályban marad Lackó mindegyik, Némethről ez idő tájt írott – egyébként fontos – tanulmányában. Mégpedig azért, mivel a nem egyszer leírt megállapításai antiliberalizmusáról és antiszemitizmusáról egyrészt csak igen nehezen (és csak kérdőjelekkel) értelmezhetők, másrészt pedig – újabb ellentmondásként – a szerző szövegeiben egyre finomodó fogalmazási árnyalatot vesznek föl, sőt némelykor önmaga érvényteleníti (vagy teszi zárójelbe) az ezekkel kapcsolatos kritikáit egy-egy *konkrét eset*, tény fölbukkanásakor.

Király István hosszú évtizedek óta figyelő hódolója Németh Lászlónak. Ámde nem képes kilépni a marxizmus alaptételeinek szorongató keretei, rácsai közül, mögül. És nem tudja elengedni – talán csak olykor-olykor – a *mindenkori* kommunista párt (képzetbeli, máskor meg nagyon is valóságos) kezét. Király elsőrangú intellektus, kifogástalan műveltségű akadémikus, egyetemi tanár, de *marxista moralista* is. A népi irodalom elkötelezettje, ugyanakkor a mindig megtalált „*ellentmondásokat*” lázas hevülettel *feloldani* akaró modern hittérítő is. Szellemi (és egzisztenciális) hatalma veszedelmesen tágas. Rendkívül érzékeny, érző és érzelmes. Örökös igazságkeresési és igazságszolgáltatási kényszer dolgozik benne. Nagy hatással van nemzedékek szellemi felnövekedésére, és nagy szerepe van a céhen belüli tudományos karriernek, pályák alakulására. (Személyét ezekben az ügyekben nem lehet megkerülni.) Régóta és sokáig viaskodik Németh László szellemével. 1946-tól folyamatosan „menteni” próbálja, nem engedi, hogy a szocialista kultúra valahogyan elveszítse őt. Minden lépését figyeli. 1955-ben – igaz, átíratott negyedik felvonással – ő közli a *Galileit* a *Csillagban*. Ugyanakkor helyesnek tartja – sőt személyesen is részt vesz a kidolgozásában – a népi írók feletti bornírt MSZMP-ítélkezést. És vállalkozik arra is (1959 nyarán), hogy az llyésből és Némethből kiszedett „hangulatjelentési” információkat írásban továbbítsa pártmegbízói-

¹ Lackó Miklós: Németh László Babits Mihály vonzásában. = Új Írás, 1980. 1. sz. 42–53.

² Lackó Miklós: Németh László és a Nyugat. = Új Írás, 1980. 8. sz. 98–110.

nak.³ Ugyanakkor ő tekinthető Németh László – mintegy – kommunista védangyalának. Modernizált marxizmusából, igaz hitű szovjetbarátságából és fennén hirdetett kommunista erkölcsiségéből nem enged. Fő ideológiai ellenségei: a nacionalizmus, az irracionálizmus és a rasszizmus. Némethről szóló nagy esszéi – mert sohasem filológusként, hanem mindig (nehezen követhető) esszéistaként közelít az életműhöz – mindezen világképbeli, világnézetbeli és személyiségi jegyeket magukon hordozzák.

Greza Ferenc alighanem e szóban forgó kor hőse. Többszörös szorításban kutatja bámulatos energiával és célratörő szakmai fölkészültséggel – Németh László életművét. Szellemében, felfogásában (és egész emberi habitusában is) távol áll a Király-féle szellemiségtől, módszerében, tudósi technikájában úgyszintén. A Bíró Zoltán által – éppen a Greza Ferencről írt megemlékezésében – megformált paradigma szerint⁴ a magyar szellemi élet szinte valamennyi meghatározó személyisége „megkötötte a maga alkuját” az 1956 utáni kommunista rezsimmel. „Személyek és csoportok között a különbség abban állt, hogy *érvényesülés és szolgálat* kérdésében milyen moralitással alakították ki az arányokat, s hogy miként fogták fel a szolgálatot.” Vajon *elsősorban* a rendszerben vagy elsősorban a nemzetben, annak jövőjében gondolkodtak-e? Ez döntő különbség. S ha már most Király, illetve Greza gondolatvilágát helyezzük a konkrét megnyilvánulásokat vizsgáló képzeletbeli műszer elé, hamar kiviláglik, hogy ki melyik vállalatot képviselte *inkább*. Személyes megnyilatkozásaikban talán nem is mindig. De írásaikban mindig és mindenképpen.

Mégis: Grezsát is korlátozza a Király-féle orákulum és tekintélynyomasztó súly, sőt a „kényes” kérdésekben (mint például a zsidókérdés) reá (is) hivatkozik. (Máskor persze meg teljesen más utakat választ, olyanokat, amelyek nem csatlakoztathatók a Király-féle úthoz.) Az ő – nem éppen gyakori – bírálatai Németh László egy-egy tévedéséről (vagy: „tévedéséről”) leginkább a Király István előrajzolta pontokon bukkanunk elő. Talán éppen ezeknek a nem nagy meggyőződéssel megtett bírálatoknak (például: Németh „rasszizál”) *az ellensúlyozása* végett él Greza néha a megszépítés, az emelő apologetika némely eszközével is. Ha azonban a Németh László-kutatás filológiai megbízható és értékközpontúan valódi eredményeit kívánjuk számba venni, akkor nyomban el is felejthetjük ezeket a porszemeket a különben gyönyörűen működő „fogaskerekek” között: az évtized legfontosabb és leghitelesebb újdonságait Greza Ferenc (és Vekerdi László) tárta a nyilvánosság elé.

Vekerdi László e kor – meg az előtte és utána való idők – ama nagyon kevés gondolkodói közé tartozik, akik nemcsak *szabad elvű* (így, külön írva) módon gondolkodnak, de ekként is fogalmazznak a nagy nyilvánosság előtt is. Emberi és tudósi szuverenitása rendkívül erős. És következetes. Németh László-monográfiájának és saját személyének a meghurcoltatása, egzisztenciájának durva megtörése semmit sem változtatott a talán legfontosabb hitbéli (vagy talán „vele született?”) meggyőződésén: a tudomány abszolút szabadságának és a szólás, a személyes meggyőződés kimondhatóságának, embert emelő fontosságán. Lankadatlanul írja a többnyire esszébe hajló hosszú „recenzióit” Németh Lászlóról a nyolcvanas években is. Írásai elsősorban koherens, egybetartó, és egybe tartozó belső világukkal, azaz: szerzőjük mindvégig önzonos lé-

³ Király István feljegyzése az Illyés Gyulával és Németh Lászlóval folytatott megbeszéléseiről. = In: Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatáspolitikai és cenzúra 1956-1963. (Dokumentumok) Bp., 1999, Osiris. 139-141.

⁴ Bíró Zoltán: Találkozás a gondolattal. = Tiszatáj, 1993. 7. sz. 84-87.

nyegének szellemi lenyomataiként, egyszersmind hitvalló és gondolkodói állásfoglalásaiként tűnnek fel. Arra is figyelmeztetnek az ő Németh-interpretációi, hogy a változó korok és változó korszellemek ennek az életműnek új és új, más és más gondolati szelétét, lényegét vagy egyes hangsúlyait újra értékelik, újra forgatják, egyiket-másikat dinamizálják, megint másikat – esetleg – paralizálják. Vekerdi nyomán érthető meg talán a leginkább Némethnek mint „klasszikusnak”, mint „egyetemesnek” a mindenkori szinte hihetetlen frissessége, korszerűsége. S ha így fogjuk föl az ő Némethről való – szellemében, fogalmazásában állandóan „provokáló” – hiteles (mivelhogy utólag még mindig igazolódott) már-már látomásait, rögtön kiviláglik az is, hogy ezek a „recenziók” rólunk, a mindennapok és a változó korok kritikai magyarságáról és kritikai európaiságunkról is szólnak.

(Ismét időrendben)

Az 1980-ban megjelent *Utolsó széttekintés* című Németh-kötethez Sőtér István írt előszót.⁵ A régi marxista sémát ismétli meg ő is: „Németh László életművének igazán maradandó darabjai: a tragikai elvet hordozó művek – a leginkább mulandóak pedig: a programot szolgálók. Tragikum és program: két ellentétes fogalom [...]” S az utóbbi folyvást gátolta az előbbi.

Mintha csak cáfolatként született volna meg az *Alföld* 1980/12-es: Németh László-émlékszám, amely éppen a műfajok egyenrangúságát és az életmű szerves egységét hangsúlyozza. Csoóri Sándor például azt emeli ki⁶, hogy az életmű egyensúlyát „a vitathatósága és a vitathatatlansága” tartja meg. *Tudása* „látomásos” tudás, s ő maga „nem annyira az elemzés, mint a beleélés kivételes képességű mestere.” A történelemtől való tudása „nem földidezi és rendszerbe gyömöszöli az elmúlt századok tényeit, hanem újjáteremti.” Kis Pintér Imre fölfedező érvényű és értékű esszéje⁷ ennek az életműnek a kivételesen erős kisugárzását, egyszerűbben szólva, hatását magyarázza. Ady és József Attila mellett éppen Németh László a harmadik tájékozódási pont a 20. századi magyar irodalmi közvélemény számára. Szellemi alkatát tekintve talányos, végletes, szuggesztív, néha már-már veszedelmes. A közvetlen tenni akarás és a művészi sugalmazás egységét az esszé, a tanulmány testesíti meg leginkább. „Ady-méretű becsvágygal transzponálta a maga egyéni erkölcsét általánossá. Ezért hitte el (amit talán még Ady se!), hogy néhány írástudó, hogy ő maga *egyedül* nemzetet, sorsot tud fordítani, 'új Európát' teremteni.” Nagyon is találó Kis Pintér értékelése: Németh László „az őszinteségnek példátlanul nagy fanatikusa.” *Innen érthető meg* sok minden a közte és a mindenkori szellemi környezete közti irtatlan sok konfliktus négy évtizeden át. (És tovább, – tehetjük hozzá mindehhez, mi, utókor.)

⁵ Sőtér István: Író a föld alól? In: Németh László: *Utolsó széttekintés*. Bp., 1980, Magvető és Szépirodalmi. 5-12.

⁶ Csoóri Sándor: Első közelítés Németh Lászlóhoz. = *Alföld*, 1980. 12. sz. 21-27.

⁷ Kis Pintér Imre: Németh László és démonai. = *Alföld*, 1980. 12. sz. 36-42.

A nyolcvanadik születésnapj évforduló

A megemlékezések sorát a *Népszabadság* nyitja, Nagy Péter tartalmas, habár néha a párt napilapja szellemiségét is tükröző értékelésével.⁸ Megengedőleg szól arról, hogy Németh útját „sokfelől nézhetni”, és hogy még mindig csak *formálódik* (tehát nincsen „kész”) a róla alkotott hiteles kép. Nagy Péter szakít a még Sötér által is működtetett sémával, midőn leszögezi, hogy „nem lehet az írói pályát az ideológusitól mereven szétválasztani, bármennyire kényelmes volna is ez: műveiben is eszméi testesülnek meg [...]”. A korábbi pártvéleményekkel szemben ez a méltatás nem óhajtja Némethet bekebelezni a szocializmus aktív támogatóinak a táborába, hisz alighanem pontosan fogalmaz, amikor a hatvanas évekről szól: „viszonya a szocializmussal vitázó, de nem ellentétes.” Németh ’különbékét’ kötött az 1956 utáni politikai és társadalmi berendezkedéssel, állapítja meg Nagy Péter.

Az *Utolsó széttekintés* java esszéit elemzi nagy figyelemmel Németh G. Béla a *Kritika* emlékező számában.⁹ Kritikus, tudósi szigora ezúttal is bőven és hatásosan érvényesül, habár summázata – úgy lehet – Németh intelligens ellenfeleinek és józan híveinek egyaránt elfogadható. „Ne értsünk bár egyet szemléletével, lássuk is bár éles megvilágításban tévedéseit, vegyük is bár bonckés alá szigorú tárgyiasággal elsiklásainak okait –, ez esetben sem csak java szépírói művei tartoznak mindig gondosan őrzendő, s mindig megkérdendő örökségünkhöz, hanem minden csalítja ellenére esszéisztikája is [...]”. Az „erkölcsi vállalás folytonossága, a szellemi jelenlét állandósága, a gondolati nyitottság [...]”. S nem utolsó sorban képessége arra, hogy tévedéseiből is tanuljon.

Czine Mihály őszinte hevületű vallomása a *Tiszatáj* emlékszámában jelenik meg.¹⁰ Fontos alaptételt, gondolatot nyomatékosít ő is, midőn arról szól, hogy Németh „harmadik út”, „harmadik oldal” koncepciója nem más – és régen sem volt más –, mint „népi úton járó Harmadik Magyarország”, azaz a *többség érdekeit* (ma úgy mondanánk: a nemzeti érdekeket) vállaló, a nemzet egészében gondolkodó jövőkép. Vekkerdi László – ugyancsak ebben a *Tiszatáj-számban* – a hatvanas évek Németh Lászlóját fürkészi¹¹. A „Kertész Ágnes történetében fölcillanó reménytelen remény”-t, az „ellengravitáció” magasából nyugtalanul széttekintő Németh Lászlót: úgy látszik, mintha megtört volna a nemzet jövőjébe vetett, korábban rendíthetetlen bizalom. „A szellemi szétszóródás veszélyétől félt leginkább, a kohéziós erők lazulásától. Egyre inkább tartott tőle, hogy a szellemi emelkedést, a nemzetként emelkedést elébb-utóbb föl fogjuk adni az egyéni gazdagodás kedvéért [...]”. (Kell-e mondani, mindez be is következett.)

Király István gondolatai az *Élet és Irodalomban* jelennek meg.¹² A hódmezővásárhelyi évek szellemi elmélyülésének két fontos elemét bontja ki ebben az alkalmi megemlékezésben: a „helytudat”-ot és az ettől elválaszthatatlan „emberelképzelés”-t, a sajtóságos némethi antropológiát. Az elsőnek a lényege „egy 20. századi magyar üzenet, a helynek a parancsa, az Ady-féle peremvidék imperatívusza.” A valósághoz való hozzásimulás és az esetek iránti megnőtt szolidaritás. És ez utóbbi már Németh antropoló-

⁸ Nagy Péter: Németh László nyolcvan éve. = *Népszabadság*, 1981. ápr. 19.

⁹ Németh G. Béla: Németh Lászlóról – az *Utolsó széttekintés* alkalmán. = *Kritika*, 1981. 4. sz. 11-13.

¹⁰ Czine Mihály: Németh László ekléziájában. = *Tiszatáj*, 1981. 4. sz. 42-53.

¹¹ Vekkerdi László: Sajkódi certosa. = *Tiszatáj*, 1981. 4. sz. 73-80.

¹² Király István: Gondolatok a hódmezővásárhelyi Németh László-emléksobában. = *Élet és Irodalom*, 1981. máj. 16., 6.

lógijának fő elvét is hordozza: a jézusi-tolsztoji eszményt viszi tovább. Ezzel egyszerűen nem marxista „alapon” a „mindennapok forradalmisága” képviselőjévé is vált –, mondja itt Király. (Ami körülbelül talán annyit jelent, hogy a magunk kis köreiből a magunk munkájával próbálunk külön életet teremteni.)

A már fentebb említett tudományos konferencia előadásai a *Literatúrában* jelennek meg 1982 elején. Itt még csak felsorolni sem tudjuk a szerzőket és a témákat, de arra legalább utalnunk kell, hogy már nemcsak az irodalomtörténészek kutatási területe a Németh László-i életmű. Az igazi újdonság Vásárhelyi Miklós bírálata a háborús évek Németh-publikációiról.¹³ Talán ez az első – úgy nevezett – nem marxista alapról történő, úgyszólván teljes elutasítás, benne a legsúlyosabb (ámde szövegszerűen nem bizonyított, sőt még az inkriminált cikkek címeit sem közlő) legendaképző toposszal, mondattal: „Meg kell említeni – írja Vásárhelyi – azt a meghökkentő és máig is megmagyarázhatatlan tragikus eltévelyedést, vagy naivságot is, hogy 1940 szeptemberében és 1941 júliusában [...], a magyar értelmiség válságának mélypontján a *Híd*ban írott vezércikkekben taktikai gesztusokat tett a különben gyűlölt és rettegett németek iránt.” (Nos, bárki meggyőződhet Vásárhelyi állításának a kétes hitelességéről, hogyha elolvassa a szóban forgó – mert visszakereshető – cikkeket. Az első a *Most*, *Punte*, *Silta*, a második az 1941. július elsejei *Németh László krónikája*.)

Király István akadémiai székfoglalója

1982-ben újabb történész kapcsolódik be – igaz, csak áttételesen – a Németh László-kutatásokba. Juhász Gyula nagy igényű szintézist ír, amelyben a háborús idők uralkodó magyar szellemi áramlatait térképezi fel.¹⁴ Leíró jellegű történészi szakmunka ez, a jobboldali „lavina” szellemi előkészítéséről. Németh László – habár megkülönböztetett distinkcióval ír róla a szerző – főként a *Kisebbségben* című esszéjével, valamint a „faji alapon” politizáló cikkeivel – sugallja Juhász – akarva-akaratlanul, részese volt e lavina elindulásának.

Ugyanebben az évben tartja akadémiai székfoglalóját Király István. Azért választja Németh Lászlót, mert számára – illetőleg a magyar kulturális közélet szempontjából, Király értelmezése szerint – ez a legfontosabb *feladat*. Megerősíti Németh László „klasszikus”-nak mondott szakmai besorolását, teljesítményének rendkívüliségét, ám ezúttal a háború előtti „eszmei problémák” boncolgatására helyezi a hangsúlyt.¹⁵ Meggyőződése szerint ugyanis föl kell tárni, meg kell világítani e roppant nagy és elsőrendűen fontos életműnek a negatív vonásait is ahhoz, hogy a jelenkor (a mindenkor „jelenkor”) csak a valódi értékeit fogadja be, és legyen fölkészülve a retrográd vonások, jelenségek elutasítására is, illetőleg világosan láthassa, hogyan oldódnak fel ezek a nagy ellentmondások az életmű későbbi szakaszaiban.

¹³ Vásárhelyi Miklós: Németh László publicisztikája a második világháború éveiben. *Literatúra*, 1982. 1. sz. 54-61.

¹⁴ Juhász Gyula: „Uralkodó eszmék”, a második világháborús Magyarországon. I. rész. = *Új Írás*, 1982. 1. sz. 59-91., II. rész. = *Új Írás*, 1982. 2. sz. 44-62., III. rész. = *Új Írás*, 1982. 7. sz. 73-100., IV. rész. = *Új Írás*, 1982. 8. sz. 63-88.

¹⁵ Király István: Eszmei problémák Németh László műveiben 1945 előtt. I. rész. = *Kortárs*, 1982. 7. sz. 1138-1151., II. rész. = *Kortárs*, 1982. 8. sz. 1291-1307.

Király szerint Németh László meghatározó életérzései – akkor – az „antiimperializmus”, valamint a „forradalmi dezillúzió”. Az előbbibe „nacionalista vonások vegyültek bele”, az „antiimperialista személyiségtudat” viszont „romantikus-érzelmi antiimperializmussá: kultúrkritikává vált.” Adynál még „átfogó, forradalmi világgépbe forrt egybe ez a két érzés”, Némethnél viszont az akkori életmű fő ellentmondásává lett.

Király a továbbiakban a Németh László-i világgép fő meghatározóit sorakoztatja fel: a.) „antiimperialista nemzettudat”, b.) „kultúrpolitikai antiimperializmus”. Az elsőnek az ellentmondása „etnocentrikus” mivoltában rejlett. Megjelentek a „faji” szempontok. „Elrasszizálódtak az ő műveiben is olykor a problémák. Faji kérdéssé mitizálódtak” – ld. *Kisebbségben* – nem egy társadalmi kérdés. E nemzettudat két fő pillére az identitáskeresés és a szociális felelősségtudat volt. Ezeket egészítette ki a kelet-európai patriotizmus.

A kultúrpolitikai (voltageppen: kultúrkritikai) antiimperializmus magában hordozta az irracionálizmust és a forradalomellenességet. „A tudománnyal szemben a ’sorstudomány’, a mítosz a ’teremtő dilettantizmus’ lett ideállá.” Hozzá tartozott mindehhez az antimarxizmus is. Éppen úgy mint a „praxisellenesség”, az „antiracionalizmus”, az „elitizmus”, a „nemzetbe zárkózás és xenofóbia.” A kultúrkritikai szemlélet magyarázza, hogy „elvetette a haladáshitét”. Végül is ez a kultúrkritika „egy romantikus, etikai jellegű antiimperializmus hordozója volt.”

Az életmű „strukturális alapvonása” tehát – Király szerint – „az ellentmondásosság”. És nemcsak gondolkodói mivoltában, de regényeiben és drámáiban is.

„Az ellentmondás feloldása: a.) az utópia.” A forradalmi világgép hiánya miatt „végcél és a hozzá vezető út [...] részekre szakad.” Nem „közbülső utat keresett, hanem felettest.” Az utópia itt mint „egyetlen remény, mint embertermészet, mint antropológikum mint erkölcsi igény” szerepel.

„Az ellentmondás feloldása: b.) antropológia.” Autonómia- és kultúraigény, azaz a „személyiségmoral” jelentette „a Németh László-i emberkép egyik fő ismérvét.” A másik ismérv: a személyiség meghaladásának az igénye: „a szolgálatetika, a közösségre nézés.” Ez az emberkép a szocializmus „új valóságában, annak talaján teljesedett ki”, jól lehet, már „a 45 előtti Németh Lászlónál érlelődött, készült.”

Király Istvánnak ez a grandiózus rendszere az 1945 előtti Németh Lászlóról – a reformmarxizmus és a kommunista embereszmény jegyében – bármennyire is tágas világot sejtet, valójában mégis sematikus és szűkös. Sematikus, mivel sémákkal dolgozik, sémákba szorítja bele a gondolatot. A Németh Lászlóét is, a magáét is. Ebben az ideológiai keretben, rácsrendszerben mindennek megvan a maga helye, minden el van rendezve, az „eszmei problémák” meg vannak világítva, föl vannak oldva. Nem véletlen, hogy szinte semmiféle szakmai-tudományos hatással nem volt Király eme jól átgondolt, ámde már-már természettudományosan szabályos, mindazonáltal (vagy éppen ezért?) mégis nyomasztó rendszere a további Németh László-kutatásokra. Hiszen nem akadt komoly kutató, aki saját gondolatait Némethről bele akarta, tudta vagy merte volna építeni a Király rendszerébe, anélkül, hogy komoly torzulást ne szenvedne. (Az ilyenkor szokásos átvételek megmaradtak az udvarias utalások, idézések szintjén.)

Érdekes és hatásos újdonsággal jelenik meg viszont – újra – Lackó Miklós.¹⁶ Többek között azt veti fel, hogy „Németh 1932-1933-ban feltűnő ideológiai alapfogalmai

¹⁶ Lackó Miklós: Minőségiszocializmus – modernség vagy korszerűség. A Tanú korai időszak. Új Írás, 1982. 7. sz. 61-72.

– a minőségiszocializmus, a némileg később kimondott kertország, sőt talán az új nemesség fogalma is – *Tat* szótárából kerültek át a *Tanú* lapjaira.” (A *Die Tat* német neokonzervatív folyóirat volt.) Persze, nem másolással és kritika nélkül, mindenesetre kimutatható közvetlen hatásként. (Vekerdi László ellenben erősen megkérdőjelezi ennek a hatásnak az erősségét, komolyságát egy 1985-ben elmondott előadásában. – Az évtized vége felé ez a téma ismét visszatér, egy másik kutató részletezi, kibővíti s elmélyíti Lackó korábbi megfigyeléseit.¹⁷)

Néhány „repció” repciója

A nyolcvanas években kezdetét veszi a Németh-repciók (persze, csak a nagyobbaké) repciója is.

Kiss Ferenc például Lackó Miklós tanulmányait és Sándor Iván *Németh László üdv-tana* című könyvét értékeli, bírálja.¹⁸ A történész tanulmányait dicséri, kiemelve az alapos tárgyi tudást és a hangnem tárgyilagos hűvösségét. Joggal bírálja viszont Lackó ideológiai fogalmainak, kategóriáinak merevségét, tartalmi bizonytalanságát, s a szerző merev osztályozási rendszerét, az ebből adódó pontatlanságot, homályosságot. Sándor Iván könyvét magasra értékeli Kiss Ferenc, éppen azért, mert nem csak azt tudta megmutatni, hogy mint ideológiai jelenség *mi* Németh László, hanem azt is, hogy mint író *milyen*.

Fenyő István még szélesebb repciós termésből válogat, a most említett két szerző mellett Grezsa Ferenc „vásárhelyi korszakát”, Kocsis Rózsa monográfiáját, Király István említett nagy tanulmányát, Sőtér István előszavát az *Utolsó széttekintéshez*, Vas István *Kisebbségben*-bírálatát és Kiss Ferenc erre való reagálását tekinti át.¹⁹ Grezsa könyvének értékeit alaposan leszállítja, s hosszasan foglalkozik mint fő problémával a szerző „eszményítő”, „mentegető”, apologetikus tendenciáival (melyeknek persze vannak nyomai a könyvben), végül is az egész korszakmonográfiát eltorzító, bálványfaragó szellemi teljesítménynek látatja. Kocsis Rózsa szép (habár tudományos újdonságokkal kevésbé szolgáló) könyvéről pedig már egyetlen jó szava sincsen. Lackó Miklós eredményeit viszont maradéktalanul dicséri. Oszítja Sőtér álláspontját is a szépíró és a tanulmány- esszéíró („ideológus”) szembeállításában. Szívesen idézi Vas Istvánnak a *Kisebbségben* elitélő passzusait. (Lényegében egyetért Kiss Ferenc Vas-kommentárjaival is.) Sándor Ivánról azt írja, hogy „kifinomult pszichológiai érzékenységgel, a vérbeli író lélektani beleérző képességével” oldotta meg sajátos szempontú megközelítését. A „Németh László-irodalom eddigi legjobbja” – Fenyő szerint – Király István fentebb látott tanulmánya. *Revelatív* erejű útmutató.

Királynak ez az írása és három kötetes életmű- válogatása „nemcsak önmagában nagy értéke a marxista irodalomtudománynak, hanem sok vonatkozásban ki is jelöli az íróra és korára vonatkozó kutatás további útját.” (Mint tudjuk, nem így történt.)

¹⁷ Vö. Vekerdi László: A Debreceni Kátétól a Ha most lennék fiatalig. In: A lélek tápanyagai. Székesfehérvár, 1987, Fejér Megyei Múzeumegyesület. 59-60. Továbbá: Farkas János László: Minőség, vállalkozás, reform. Németh László a Tat-kör vonzásában. = Világosság, 1987. 7. sz. 426-435.

¹⁸ Kiss Ferenc: Új Németh László-értelmezések. = Élet és Irodalom, 1982. ápr. 2., 6-7.

¹⁹ Fenyő István: A Németh László-kép változásai. = Kritika, 1982. 11. sz. 23-25.

A Király által válogatott háromkötetes Németh-életmű keresztmetszet hitelességét Kulcsár Szabó Ernő vitatja.²⁰ Minthogy a marxista kritika nem tud megegyezésre jutni – állapítja meg –, Németh *értékszempontjait* illetően, Király kénytelen – éppen az el-
lentmondások áthidalására – *az etikum jegyében* szervezni a köteteket. Másrészt: arány-
talan az 1945 előtti és az utáni korszakok esszé-reprezentációja, s végképp indokolatlan
olyan alapművek mint *a Kisebbségben* és *a Szárszói beszéd* kihagyása.

További „hozzászólások”

Szakmailag elsőrangú és korrekt – tehát hosszú távon is érvényes – elemzését és ér-
tékelését adja a Németh-Szekfű-vitának Gergely András.²¹ Következtetései úgyszintén
alapkérdésekre vonatkoznak. Például: „Vitathatatlan [...], hogy Németh László Szekfű
csékély számú *érdemi* vitapartnerei közé tartozott.” Vagy tovább: „Németh László [...] a
Szekfű Gyula nevével körülírt szellemi jelenség lényegét ragadta meg, akkor, amikor
annak konzervatív zártságára mutatott rá.[...] Nem vette észre – vagy nem méltá-
nyolta –, hogy ez a zártság a jobboldali eszmekörök irányában is érvényesült [...]”.
S végül: „Az 'első' és a 'harmadik' virtuális Magyarország vonalai a végtelenig meg-
hosszabbítva sem találkozhattak egymással.”

1983-ban jelenik meg Béládi Miklósnak az a két tanulmánya, amelyekben a Né-
meth László-i *világnézet* fő vonásait foglalja össze.²² Abból indul ki, hogy Némethet
a korabeli (tehát a húszas és a harmincas évekbeli) filozófiai áramlatok közül egyik
sem tudta „magához hódítani”. Ezzel szemben mindig is az ember, a társadalom, a tör-
ténelem *életjelenségei* érdekelték, izgatták a leginkább. Ezért próbálja megteremti
a – husserli értelemben vett – „világnézeti filozófia” sajátos rendszerét: *a személyiséghez*
fordulás morális kötelezettségét. Ebben a gondolatkörben a kultúra, az irodalom, az
erkölcs és az életmód kérdései kapnak kitüntetett figyelmet. E „világnézeti filozófiára”
épül Németh kultúrantropológiája, amely a tudományból is az „emberiesíthető” ered-
ményt igyekszik kiszűrni, s amely minden életjelenséget a „történelmi önalakítás” szol-
gálatába állít.

Lackó Miklóst és Juhász Gyulát ez idő tájt a háború előtti és alatti évek szellemi
életének sűrűsödési pontjai foglalkoztatják. Juhász korábbi tanulmányfolyamából
most egyetlen, de annál súlyosabb tényezőt emel ki és mutat be részletesen: a zsidó-
kérdésnek a magyar szellemi életben való visszatükröződését.²³ Bő idézetekkel operál,
kommentárjai rövidek és visszafogottak. A téma kapcsán *Kisebbségben*, *Magyarok ki-
békülni*, a második *Szárszói beszéd* vonatkozó részeit („zsidópasszusait”) is idézi. Lackó
nagy ívű és adatgazdag tanulmánya²⁴ azokat a törekvéseket mutatja be, amelyekkel

²⁰ Kulcsár Szabó Ernő: Németh László Válogatott Művei. I-III. = Hungarológiai Értesítő, 1983. 3-4. sz. 142-145.

²¹ Gergely András: Németh László vitája Szekfű Gyulával. = Valóság, 1983. 1. sz. 47-62.

²² Béládi Miklós: Esszé a Tanú-időből. = Alföld, 1983. 1. sz. 30-36. I. Béládi Miklós: Minőség és erkölcs Németh László gondolatvilágában. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1983. 1-3. sz. 291-300.

²³ Juhász Gyula: A barbár korhullám. A magyar szellemi élet és a zsidókérdés a második világ-háború előtt és alatt. 1938-1944. = Kortárs, 1984. 7. sz. 68-92.

²⁴ Lackó Miklós: Bujdosó vagy szabadságszerető realista? Viták a nemzeti jellegről. = Kortárs, 1985. 1. sz. 95-114.

a harmincas években számos gondolkodó (író, történész, politikus) megpróbálkozott: a „magyar nemzeti jelleg” a „nemzetkarakter” mibenlétének a meghatározása, vagy legalábbis leírása. A Németh László-i „magyarságtudomány” is érintkezett a nemzetkarakterológiával. *A Kisebbségben* tipologizálása a történelmileg „egészséges” és a megmaradás szempontjából fontos „magyar jegyeket” keresi, de belebonyolódik az asszimiláció és a zsidókérdés kusza útvesztőibe.

Németh László halálának 10. (és pályakezdésének a 60.) évfordulóján, 1985-ben emlékszámot ad ki a *Tiszatáj*. A sok fontos és érdekes dokumentum (például az Illyéshez írott Németh-levelek) mellett a továbbgyűrűző szellemi izgalmat Zimonyi Zoltán tanulmánya jelenti.²⁵ Az 1945-ben írt, de meg nem jelent, majd 1957-ben újra elővett és „felújított” verses tragédia, a *Sámson* lehetséges *sorsmetaforáit* mutatja be és elemzi nagy felkészültséggel és beleérző képességgel. Az első réteg – egyben az első „sorsmetafora” – Zimonyi szerint Németh László utólagos, de személyes felelősségvállalása a háborús években a zsidókérdésben elfoglalt, át nem gondolt véleményei miatt. (Főként a szárszói előadásnak a „bosszúszomjas” zsidókat érintő felszólítása miatt.) A második értelmezési kör („sorsmetafora”) ebben a drámában az 1945-ös felszabadulás – újra elnyomatás nagy nemzeti tragédiája, a harmadik pedig az 1956-os forradalom, nemzeti felkelés, majd az erre következő megtorlás ingalengései. *Történelmi sorsmetaforák* köntöskében persze. Zimonyi Zoltán attraktív levezetései – még ha „közvetlen bizonyítékok” nem is igen támasztják alá (különösen az első értelmezési kört) –, példaszerűen mintáznak egy megértő-tárgyilagos, bírálva tisztázó és fölemelő szándékú megközelítést, amely a „legkényesebb” Némethtel kapcsolatos kérdéshuroknak a kitagadás és szellemi eltámaszkodás nélküli feloldási lehetőségét is szépen demonstrálja.

Éles polémikák az évtized közepén

A nyolcvanas évek közepétől, második felétől érezhetően megerősödik az a szellemi közeg is, amely már nemcsak a megszokott marxista alapról és a szokásos marxista frázisokkal bírálja, támadja Némethet (ez az irányzat éppenséggel a végelgyengülés felé tart), hanem – nyers egyszerűséggel – Németh László antiliberalis, antiszemita, valamint kommunista kollaboráns voltát igyekszik bizonyítani és bizonygatni.

Sándor Iván második Németh László-könyve (*A Németh László-pör*) fölöttébb indulatos fogadtatásban részesül az *Élet és Irodalom* hasábjain.²⁶ Ungvári Tamás – miután siet leszögezni, hogy Németh „művének legjobb kutatója” Lackó Miklós – szokatlan durvasággal ront a könyv szerzőjére. Még inkább, persze – hisz voltaképpen ez a célja – Németh Lászlóra. *Nincs*, nem lehet, nem létezhet *pör* Németh László körül – nyilatkozza ki Ungvári –, hiszen már réges-régen megszületett ügyében az *ítélet*. Utópiájának „valóságos tartalma” „neokonzervatív szerkezeti vázra szerelt üvegház, csakugyan a visszanyesett s túltrágyázott növények rendjét álmodta elő egy felvilágosult diktatúra rendje szerint. Félő, hogy a trágyát azok a másodrendű állampolgárok hordták volna, akiket az utópia kívülszorított (vagy *a helyükere*, ahogyan akkor mondták), az Új Cion, a magyar Jeruzsálem felépítésében.” Persze Sándor Iván is megkapja a maga minősíté-

²⁵ Zimonyi Zoltán: *Sorsok, sorsmetaforák*. (Németh László: *Sámson*) = *Tiszatáj*, 1985. 8. sz. 98-114.

²⁶ Ungvári Tamás: *A „Németh László pör” margójára*. = *Élet és Irodalom*, 1986. márc. 14., 5-6.

sét Ungváritól. Imígyen: „Bizonyos szerzők, úgy rémlik, megunták a marxizmus kóser kosztját, s most úgy vetik magukat egykor tiltott ízek után mint a kitért ortodox a disznócsülökre.” Ungvári dühödő pamfletjére Sükösd Mihály válaszol.²⁷ Higgadtan, szellemesen, azt is mondhatnánk, hogy megsemmisítően metsző logikával. (A vita még folytatódik az *És*-ben, de már érdemi szellemi hozadék nélkül.)

Megerősíti viszont Ungvári álláspontját Sándor Iván könyvéről – a *Népszabadságban* – Fenyő István, egybemarkolva azt Grezsa Ferenc *Németh László háborús korszaka* című könyvével.²⁸ „Legfőbb fogyatékoságuk megegyezik: a tárgyias elemzést, a történelmi és irodalmi folyamatok higgadt és elfogulatlan analizisét eszményítő apologetikával helyettesítik.” Fenyő számára is Lackó Miklós a kutatói minőségi mérce legmagasabb foka, Grezsa csak amolyan gyermek bálványfaragó. Fenyő számos pontban találja bűnösnek Németh Lászlót is. Csak egyetlen – habár a legsúlyosabb – példa ezek közül: „Tiltakozni a hitleri terjeszkedés ellen –, de tenni ezt egyszermind igen erőteljes (és nem kívánt kihatásában tragikus következményű) antiszemitizmussal, a náci fajelmélet egyes elemeinek beszűremkedésével, rasszizmussal, az asszimilált magyar írók megalázó kiközösítésével?” (Mondhatnánk: helyben vagyunk, hiszen Fenyő István itt szinte minden „idült vádpontot” megismétel és nyomatékosít Némethtel szemben.) Sándor Iván sem jár sokkal jobban, mint Grezsa: Fenyő „szemfényvesztő”-nek minősíti könyve egészét (történelmietlen, csúsztatásokkal teli, stb.). Mindazonáltal – így Fenyő – mindkét könyv „hasznos”, mivel „látéletül szolgálnak az olvasó számára értelmiségünk egy részének jelenlegi szemléleti bizonytalanságáról, irány- és aránytévesztéséről.”

Mielőtt tovább lépnénk e korszak további polémiáinak a bemutatásában, szögezzük le a következőket. Távolról sem gondoljuk azt, hogy Németh László vagy a róla „pozitívan”, elismerően szóló tanulmányok, könyvek bírálhatatlanok, netán valamilyen kritikamentességet élveznek. Hiszen a normális tudományos előremozdulás egyik fő lendítő ereje éppen a vita. Csakhogy Ungvári és Fenyő – a fentebbi példák szerint – nem vitáznak, nem bírál, hanem uszít. Becstelenné akarják tenni mindazt a szellemiséget, amit Németh László neve jelez és jelent, az antiszemitizmus borzalmas vádjával óhajtván őt kitessekélni a szalonképes (kinek a szalonja?) huszadik századi nagy magyar szellemek sorából.

A kommunista kollaboráns „szerepe” miatt is támadják (persze) Némethet felünnően összecsempő büntetőeljárásuk közzétételével – mások. A nyolcvanas évek végén – Monor és Lakitelek után – már erre is *megérett az idő*.

Eörsi István a memoárjában tér ki a „moszkvai pohárköszöntő” szövegére.²⁹ Németh – tudatja Eörsi – a szocializmus védelmében, a szovjet-országi nép megbecsülésében – „a többiek rovására mosakodott”, a lecsukott értelmiségiek pedig rádöbbenhettek: „mennyre magukra maradtak. Minden bizonnyal sokan kérdezték maguktól: ha vezetőink így beadták a derekukat, akkor én miért tartsak ki?” Fekete Sándor hasonlóképpen érez és gondolkodik, mint Eörsi.³⁰ A szituáció – a börtön – is nagyon hasonló. Németh szövegében ugyanis az áll – ez tény –, hogy az ő 1956 őszén írott cikkei

²⁷ Sükösd Mihály: Németh László körül. Vita Ungvári Tamással. = *Élet és Irodalom*, 1986. ápr. 4., 5.

²⁸ Fenyő István: Két könyv Németh Lászlóról. = *Népszabadság*, 1986. máj. 17.

²⁹ Eörsi István: Emlékezés a régi szép időkre. Bp. 1988, Napra-Forgó Kft. 155–156.

³⁰ Fekete Sándor: Az én hatvanas éveim. = *Tekintet*, 1988. 5. sz. 16–17.

voltak *az egyedüliek*, amelyek „a polgári demokrácia visszaállítása ellen küzdtek.” Ezek szerint – kommentálja undorral Fekete „mi tehát mindannyian megérdemeljük a sorunkat.” 1963-tól – folytatja – Németh László volt „az új vezércsillag, senki sem emlegette többé a hímgagyar-mélymagyar elméletet, s a magyar nép előtt azóta is eltitkolt, még a tudomány által is agyonhallgatott 1941 júliusi cikket, mely sebes hévvel nyugtázta az Európa 'rohadt' részeit eltávolító németek 'győzelmét', elfelejtődött 'Shylock kése' is, legfeljebb a moszkvai utazás alkalmából előadott formás *Pohárköszöntő* miatt duzzogtak a hívek, de csak csendben, s tetteleg azért követték a vezéri példát.” (Látható: Vásárhelyi Miklós pár évvel korábbi legendaképző „felfedezése” termékeny talajra hullott.) Fekete Sándortól azután Barabás Tamás veszi át ugyanezt a szólamot.³¹ Szalai Pál viszont kitalál egy újabb legendát: Németh László az 1968-as csehszlovákiai bevonulás után Lenin-rendet kapott és fogadott el.³²

Ezeket a hamisításokat Lakatos István gondos és pontosan dokumentált cikke leplezi le.³³

Újra: Király István

Előbb egy összefoglaló igényű esszéjében (1986-ban) Németh László „nem szűnő hatásának titkát” keresi.³⁴ Figyelemre méltó már maga a cikk címe is, Király ugyanis – ezúttal – Németh László *korszerűségét* kívánja elfogadtatni, s az életmű *jelenhez szóló* tanulságait exponálni. Az itteni kulcsfogalom: *a minőség*. Amely éppolyan fontos az egyénnek, mint egy nemzetnek, vagy éppen az emberiségnek. Németh etikai alaprajzú művészete jellegzetesen kelet-európai. Katarzist vált ki, de nem sokkol. Az életmű jellegét „az etikus jellegű afirmáció” adja. Innen nézve, a szépírói munkássággal szemben nem szorul háttérbe, „nem értékelődik le Németh, az esszéista.” Király ezen a ponton *önkritikusan szakít* a Gaál Gábor-féle „paradoxon”-nal, s bírálja (bár megmagyarázza) saját, jóval korábbi, 1946-os, e sínen futó hosszú tanulmányának fő gondolatát. Ugyanakkor *összekötő szálakat* keres Németh és a marxisták között. Ezek a motívumok pedig: „a morális pátoosz, a mélyen ható antropológiai optimizmus, az elkötelezettség a minőség mellett.” Önrevízióként hat most a Németh „kisebbségben”-felfogásáról alkotott Király-féle álláspont is. „Nem a xenofóbiára hajló kirekesztő nemzetszemlélet volt a fontos abban – írja –, hanem a hűség, az antiimperialista patriotizmus [...]. Németh Lászlónak még a legtöbbet vitatott kérdésekben sem csak tévedései voltak, de igazságai is.”

Akár klasszikusan felépítettnek – megtagadva megőrzőnek – is nevezhetnénk Király Istvánnak ezt a legújabb Németh-alapértelmezését, szinte líraian érzelmes Németh-portréját. *Más* ez a portré és más ez a hang is, mint négy évvel korábban, az akadémiai székkfogláló előadásában volt. Ezt könnyen megállapíthatjuk. *A miértre* már nehezebb válaszolni. Bizonyára *oka* van annak is.

³¹ Vö. = Új Élet, 1989. jan. 15., 3.

³² Vö. = Hiány, 1988. 5. sz. 5.

³³ Lakatos István: Árnnyak (hamisítások?) Németh László körül. = Juss, 1989. jún. 67–69.

³⁴ Király István: Németh László korszerűsége. = Palócföld, 1986. 6. sz. (dec.) 67–73.

Miként annak is, hogy *logikai rácsrendszerében* ugyanúgy az „ellentmondások írója” képlethez tér vissza az *Életmű szilánkokban* hosszú bevezető tanulmánya írójaként.³⁵ Az ellentmondásosság – most ezt az aspektust erősíti föl Király – azonban a folytonos keresésből fakad. De azért mégis: az életmű alapvonása a *közösségi elv és a személyiségelv* ellentmondása. Ezen belül: az „antiimperialista népiség”. Világképének egyik meghatározója: a „közösségtudat”. (Mint „szociális felelősségérzés”, mint „individualizmus ellenesség” és mint „nembeliség tudat”). Világképének másik meghatározója: a „személyiségtudat”. (Középpontban a személyiség, az autonómia az önalakítás és a szocializmushoz való „ellentmondásos” viszony.) A nemzettudat Némethnél: „a személyiségtudat változata.” „Magyar tragédiaérzés”, „antiimperialista patriotizmus” és ennek ellentmondásai. Ugymint: 1.) „partikularizmus”, 2.) „xenofóbia és natívizmus”. A faji gondolat „jelen volt 45 előtt az írásaiban.” S hiába hangsúlyozta annak „kulturális-történelmi” értelmezését, a biológiai s e szellemi értelmezés „elkerülhetetlenül átjárt egymásba.” De mivel ez a fajiság antiimperialista gondolkörbe volt beleszöve, a lényeg nála – a téves elemeket elvetve – mégiscsak „az imperializmussal szembe forduló nemzetszeret, magyarságféltés.”

Az antiimperialista patriotizmus lényegi tartalma: az *identitásőrzés* (még a faji gondolatot és a xenofóbiát is ez magyarázza) és a „templomépítés”. Németh életművében végül is létrejön az „antropológiai szintézis”. A személyiségelv antropológiai vetülete a *minőségerkölc*s, a közösségi elv antropológiai-etikai vetülete: a *belátás-erkölc*s. A harc helyett a dialógus. Megszületik a faustival szemben a Galilei-eszmény.

S végül a summáznak szánt üzenet Király Istvántól a következő: „A történelemtől meghaladt, bírált nézeteket kiszűri, megrostálja kritikuskilag a felnőt, nagykorú olvasó, de a mindenütt jelenlevő léleksugárzást, emberformáló erőt nem nélkülözheti a reformok útját kereső mai magyar szocializmus.”

Ezzel a szintéziskísérlettel búcsúzik (hamarosan meghal) Király István Németh Lászlótól: úgy érezhette, hogy „megtisztította” ezt az életművet, „feloldotta” annak ellentmondásait, megmagyarázta Németh gondolkodásbeli hibáit. S mindezzel elfogadhatóvá tette őt a magyar szocialista gondolkodás számára.

A történész Juhász Gyula viszont újra elmélyíti a zavart a „faj”-komplexum körül, amidőn – éppen a *Sorskérdések* című kötet elé írt magyarázó tanulmányában³⁶ (különös, hogy még a rendszerváltozás küszöbén is féltette a már erősen imbolygó hatalom a magyar olvasókat Németh László némely gondolataitól) – ezeket írja: „A fajon a magyarságot mint etnikumot értette persze, bár sohasem tisztázta a fogalmat, legfeljebb annyiban, hogy a zsidókat és ’asszimiláltakat’ nem értette bele a fogalomba, ezeket ’irodalmunk vendégei’-nek nevezi.” (Juhász e mondatában szövegszerűen könnyedén igazolható – komoly történészhez méltatlan – csúsztatások egész láncolata lapul meg.)

³⁵ Király István: Németh László gondolatvilága. I. rész. = Tiszatáj, 1988. 7. sz. 30-46. II. rész. = Tiszatáj, 1988. 8. sz. 72-89.

³⁶ Juhász Gyula: Németh László, a politikai gondolkodó. In: Németh László: Sorskérdések. Bp., 1989, Magvető és Szépirodalmi. 829-853.

Bibó István és Borbándi Gyula

Borbándi Gyula még 1976-ban könyvet jelentetett meg – német nyelven – a magyar népi mozgalomról, melyet véleményezést kérve megküldött Bibó Istvánnak. Bibó két évre rá nagy tanulmányra terebélyesedett „levél”-ben válaszol, amelyben a saját felfogását rögzíti a népi mozgalom számos, eszmetörténetileg fontos kérdésében. Magyarországon ez a tanulmánya 1986-ban jelent meg.³⁷

Ami a Németh Lászlóhoz kapcsolódó kérdésfeltevéseket illeti, azokat három – azóta is vitatott – fő csomópont köré lehet összevonni. Az első az 1935 tavaszán történt találkozó Gömbös miniszterelnökkel. Bibó István szerint sem a miniszterelnök, sem a találkozó prominens tagjai nem vették komolyan („a legkisebb mértékben” sem) a kormányzati reformok lehetőségét. Németh László sem, aki „mikor a *Lesz-e reform?* című cikke után összefoglalta Gömbös kormányzatát, Gömbös személyéről is megsemmisítő és metsző jellemzést adott, amiből egyben világosan következik, hogy reformok komolyan vételéről szó sem volt nála.”

Az 1939-ben keletkezett *Kisebbségben*ről itt a következőket írja Bibó: „meg kell val-lanom, hogy én azzal akkor teljes mértékben egyetértettem. Azóta évek alatt kialakult az az álláspontom, hogy minden, a zsidóságra mint kollektívumra irányuló kritika és a zsidóság kollektív megváltozására, megjavulására irányuló fölszólítás eleve hibás, téves és helytelenítendő valami, mert minden, ami egyáltalán kollektív zsidó magatartásnak minősíthető, valamilyen formában a zsidóság történeti sorsának és a környezet iránta való magatartásának a függvénye. Ezen felül teljes mértékben hiba volt 1939-ben, vagyis a hitleri árnyék legteltesebb kiterjedésének idején minden olyan gondolatmenet, amelyik Magyarországon a német és zsidó asszimilációt analóg jellegű és analóg módon felróható jelenségként kezelte, még akkor is, ha egy ilyen állásfoglaláshoz az adott esetben még némi bátorság is volt szükséges.” Ugyanitt azonban azt is hangsúlyozza Bibó – nyilvánvalóan ellent is mondván saját előbbi állításának –, hogy „rendkívül irritáló és rossz benyomást keltő volt, és azt hiszem, hosszú lejáratra oktalán is volt az 1930-as évek végén az önmagát védő zsidóságnak az a hivatalos magatartása, hogy mindenféle kollektív megnyilvánulásnál a lehető legnagyobb mértékben igyekezett magamat minden másféle társadalmi elégedetlenségtől távol tartani, azokkal magát nem azonosítani, és a Horthy-rendszer e tekintetben való előítéletére a legnagyobb mértékben tekintettel lenni.”

Az 1943-as *Szárszói beszéd* történelmi helyzetértékelését teljes mértékben helyte-lelíti Bibó István. „Németh László felállított egy hamis harmadik út alternatívát, amely lényegileg, bár nem egészen kimondottan azt a konklúziót rejtette magában, hogy a fa-sizmus és kommunizmus ellentétében a népi mozgalomnak és az egész magyarságnak lényegileg egy harmadik, ha tetszik, passzívabb utat kell választania. Ez hamis kérdés-feltevés volt, mert ebben a pillanatban nem kommunizmus és fasizmus között kellett volna választani, hanem a fasizmus és az egész fasizmusellenes koalíció között, amely a kommunista Oroszországot és a nem kommunista demokráciákat egyesítette.”

Borbándi Gyula alapvető fontosságú könyvének magyar nyelvű (a némethez képest bővített és átdolgozott) változata 1983-ban jelent meg New Yorkban, majd a második

³⁷ Bibó István: Levél Borbándi Gyulához. [1978] In: B. I.: Válogatott tanulmányok. III. k. Bp. 1986, Magvető. 297–373. (Az idézetek: 337., 306-307., 305., 345.)

kiadás 1989-ben, itthon.³⁸ A fentebb említett Bibó István-megjegyzések közül az elsővel teljes mértékben egyetért, a másik kettővel tiszteletteljes diszkrécióval – ámde jól nyomon követhetően – már kevésbé.

A *Kisebbségben* gondolatmenetét inkább csak leírja, kevésbé minősíti, illetőleg azzal a megjegyzéssel helyezi el a korabeli szellemi jelenségek között, hogy ez a „Németh László-i elmélet nem volt új, Szabó Dezső a német és zsidó asszimiláció hátrányos hatását sokkal nyersebben fogalmazta meg, és más írók műveiben is találunk erre vonatkozó utalásokat.” Viszont (könyvének egy másik helyén) fölveti azt a problémát – és látens módon, ámde nyilvánvalóan ebben is polemizál Bibóval –, hogy „a magyar zsidóságnak az a része, amelynek vagyona, befolyása, közvélemény-formáló ereje volt, érzékenyen reagált minden kritikára, de semmi hajlandóságot nem mutatott, hogy önmagába nézzen és saját hibáin, fogyatékoságain, mulasztásain eltűnődjék.” Mindezeket túl, Borbándi Gyula – könyvében – nem pusztán egyetlen Németh-mű – a *Kisebbségben* – alapján világítja meg e valójában bonyolult, nagyon is kétoldalú kérdésszövevényt, ennél fogva árnyaltabb (és tárgyyszerűbb) válaszokat is ad ezzel kapcsolatban, mint levelében – Némethre vonatkozóan – Bibó István.

Egyáltalán: könyve összességében is olyan fontos és súlyos szellemi teljesítmény, amelynek hazai, itthoni szakmai karrierjének összehasonlíthatatlanul nagyobbak, komolyabbnak kellett volna lennie annál, mint amilyen volt valójában. (Ezzel a kiváló történeti munkával is megesett, hogy önmagukat tudományosnak nevező szintézis-törekvések még a szakirodalmi tájékoztatójukban sem tüntették föl a meglétét.) Hogy csak egyetlen példát emeljünk ki e kitűnő szakmunka számos értéke közül: a népi-urbánus ellentéték benső, legfőbb mozgó rúgóját is éppen Borbándi Gyula tárja föl. Ekként ír ezzel kapcsolatban. „És nem szabad elfelejteni azt sem, hogy a népiek egy új ihletésű és megfogalmazású baloldalként léptek fel, amelyet a hagyományos magyar baloldal – amelyhez tartozónak érezték magukat az urbánusok – nem fogadhatott el önmaga megtagadása nélkül. A vetélytárs jelentkezése és a vele szembeni fellépés szükségessége is magyarázza, miért éleződött ki olyannyira a két tábor közötti harc. Ignó Pál szerint akkor lángolt fel különösen a népi-urbánus ellentét, amikor az urbánusok csoportja már nem az urbanitás irodalmi tömörülése óhajtott lenni, hanem a baloldalé.”

De térjünk vissza a Németh László-vitához. Borbándi tapintattal – egyszersmind ragaszkodva a történetiség szempontjaihoz is – siklik el Bibó István (e levélbeli) bírálata mellett Németh László szárszói beszédével kapcsolatban. Ő ugyanis Bibónak egy korábbi (1947-es) írására hivatkozik (*Összeesküvés és köztársasági évforduló*), amelyben Bibó Némethet úgy jellemzi a Szárszón kifejtett harmadik út koncepciója alapján, hogy „látszat szerint [...] ennek a zsákutcának a hirdetői közé szorult”, holott – valójában – ez olyan „harmadik út”-elképzelés volt, amelyik „a szocializmusra való átmenet simább útját” jelentette. (Azaz, míg a Borbándinak írt levelében Bibó elsősorban mint külpolitikai összefüggésrendszert vizsgálta – és ítélte el – a vitatott Németh-passzust, 1947-es írásában mint a magyar belpolitikai átalakulás lehetséges alternatíváját vette figyelembe.)

³⁸ Borbándi Gyula: A magyar népi mozgalom. [1983] 2. kiad. Bp., 1989, Püski. (Az idézetek: 364., 192., 393.)

Greza Ferenc új szempontjai

Greza nemcsak a nagymonográfia következő kötetét (köteteit) írta nagy szívóssággal a nyolcvanas években, de fontos kérdésekben színezte újjá a szép lassan már-már „jobbaldalivá” torzított Németh László-képet.³⁹ A sokszor fölbukkanó „antiliberalis” beállítódást (melyet megbélyegzőként használtak – és használnak ma is – ellene) Greza erősen vitatja. (Nem mintha az efféle ideológiai-érzelmi attitűd eleve valamiféle gondolkodói és erkölcsi fogyatkozás volna. Mert hiszen: milyen, melyik „liberalizmus”-ról van itt szó? És vajon Németh ellensége volna a személyiségelvű autonómiának?) Greza azt vezeti le figyelemre méltó logikával és bizonyító anyagok sokaságával, hogy Németh László e tekintetben is – tehát az individuális érvényű világkép és a közösségelvű szemlélet vonatkozásában is – a klasszikus összekötő, áthidaló, szintetizáló gondolkodási mintát jelenti. A Max Scheler-i etika „individuum”-felfogásának átvétele nyomán – mutat rá Greza – Németh úgy látja, hogy „az individuum történelmi magatartása összekapcsolható a személyiség transzcendenciájában kifejeződő abszolútumigényével [...]” Némethnél „a személyiség hasonlóképp jogforrás, mint a közösség érdeke, életművének a polgári kultúra épp úgy ihletője, mint a népi műveltség.” *Egyéniségkultusza* azonban nem öncélú, hanem társadalmilag beágyazott. Nem fogadja el a Kosztolányi-féle énkultuszt, de határt von a Szabó Dezső-i antiindividuális kollektívizmussal szembe. Irodalmi-esztétikai vetületben: a *Nyugat* „egyéniség központú szemléletét” hozzá kívánja kötni „a népiek kollektív törekvéseihez”. Németh László életműve az „egyéni üdvösség” a „nemzeti küldetés és embertörténet” egységét testesíti meg.

Greza fedezi föl azt is, hogy a „mély magyarság” „sors-és emberképe” számos szellemi elődjénél és kortársánál is fölfedezhető, s a *Kisebbségben* című esszéjében ez is összesűrűsödött (és el is torzult persze). Úgyszintén ő mutatja ki a folyamatosságot Németh 1934 és 1956 közötti politikai gondolkodói pályáján, s ezzel a *Szárszói beszéd* szövegét is visszahelyezi valóságos történelmi helyére és közegébe.

A kapcsolattörténeti tanulmányai közül talán a Babitscsal foglalkozó a legfontosabb. Greza bizonyítja (már 1983-ban), hogy a Németh László-i gondolkodás és világkép *eredetét tekintve* több lényeges ponton kötődik a Babitséhoz. Ennélfogva pedig tagadhatatlan a rokonság, azaz, a több ponton is *egy tőről fakadás* e két szellemi világ között. Másfelől pedig Németh *összekötő, szintetizáló* szellemi szerepe e tekintetben is releváns (szemben azokkal a nézetekkel, amelyek e két gondolkodói univerzumnak csakis az eltéréseit, csakis a különbözőségeit hangoztatják.)

Néhány villanás csupán az, amit itt most láttatni tudunk Greza Ferencnek Németh László újrafelfedezését célzó, meghatározóan fontos szellemi teljesítményéből. Sajnos, fő műveiből és fő gondolatsoraiból csak kevés vált a „szakmai elit” számára is elfogadottá, hivatkozási forrássá. Pedig bőven lenne mit tanulnunk tőle.

³⁹ Greza Ferenc legfontosabb – a monográfián kívüli – cikkei, tanulmányai Németh Lászlóról a nyolcvanas években: Németh László Illyés-portréja. = *Tiszatáj*, 1982. 11. sz. 37–39. Babits contra Németh. = *Tiszatáj*, 1983. 11. sz. 43–46. A Németh-regény kifejlődése. = *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*. 22. Szeged, 1985, JATE. 49–59. Történelmi gondolkodás Németh László pályáján. = *Kortárs*, 1987. 4. sz. 96–104.

*Vekerdi László szerepe a nyolcvanas években*⁴⁰

Vekerdi László már régóta vallja, hogy „nem támadni és védeni kell [...] Németh eszméit, hanem tanulmányozni, s a kor történetébe ágyazottan megérteni.” Ő maga példás igyekezettel és mindvégig rendíthetetlen gondolkodói becsületességgel írja hosszú „recenzióit” és tematikus esszéit Németh Lászlóról.

Új értelmezését adja – például – a sokat emlegetett és idézett „bartóki modell”-nek, pontosabban Németh László Bartók-élményének. Azt emeli ki mindenekelőtt, hogy ez a vonzódás elsősorban *morális* indíttatású (kevésbé mint zenei élmény), amely egybecsengett a Széchenyi-féle és a Galilei-féle alkotói morállal: a *felelősségérzet* volt az a kényszerítő erő, amely őt 1956 után az „akadozva s félénken újjászülető magyar szellemi élet feltétlen szolgálatába” állította. Hasonlóan fontos felismerése a Németh-Pilinszky szellemi-lelki kapcsolat új értelmezése is. Láthatóan azokkal vitázik itt Vekerdi, akik (mint például Cs. Szabó László) idő előtti behódolást vetettek Németh szemére. Vekerdi László ezzel szemben politikai sugalmaktól és a pártvonzalmak közheyles ideológiai reflexeitől csöppet sem zavartatva, tehát *távlatos érvényű* megfontolással rögzíti, hogy „életük utolsó periódusa a lélek csendjével válaszolt az 'aki nincs ellenünk, az velünk van' – tájainkon fájdalmasan ritka – belátására, amikor végre az egyik ember nem föltétlenül és szükségképpen kellett szenvedést okozzon a másiknak.” Vekerdi László nem hagy kétséget abbéli meggyőződése felől, hogy „az ötvenes évek végétől újjászülető szellemi életben Németh csupa ajánlkozással jelentkezik [...]”. (*Utazás, Tapasztalat- és átomátadás, Ha most lennék fiatal, Lakásépítés – országberendezés, Nagy család.*) Ez azt is jelenti, hogy „az épülő szocializmus eszméit minden lényeges pontban szívvel-lélekkel vállalva toboroz híveket a régen magáénak elfogadott ügghöz.” Nem duzzogott, nem taktikázott, nem kérte magát. Mert – mutat rá Vekerdi László – „soha nem tekintette az írást öncélnak és esztétikumnak; minden sorával hatni és nevelni akart, egy darab eleven életet megszépíteni. Egy nemzetet megmenteni az emberiségnek.”

Vagyis, Vekerdi felfogásában föl sem vetődik a „behódolás” (nyersebben: az értelmiség „árulása”) problémája, ez a gondolati vonulat értelmetlen a számára. Az élet (és a társadalom) törvényei másként határozzák meg önmagukat, s Németh László *eszményvilága* ezekkel – s nem a politikai képződményekkel – érintkezett. A nemzeti megmaradás, igen: „az emelkedő nemzet” kívánalmának a parancsa szerint.

Az *Életmű szilánkokban* című kötetről írt esszéjében Vekerdi László Király István bevezető tanulmányát is méltatja. Iróniával ellenpontozott elismerése leginkább annak szól, hogy Király végül is föl tudta „oldani” a maga által rendszerbe foglalt Németh László-i ellentmondásokat („közösségi elv”, illetve „személyiségelv”), mégpedig „a *minőségkerkölcse*be torkolló embereszmény és a *belátáserkölcse*l meghatározott közösségi magatartás nagy szintézisében.” Fontos fejezete Vekerdi e tanulmányának az a része, amely a „zsidókérdés” – Király szerint az „elrasszizálás” – sajátos megjelenéséről szól

⁴⁰ Vekerdi László legfontosabb cikkei, tanulmányai Németh Lászlóról a nyolcvanas években: Bartók – Németh László világában. = Forrás, 1981. 3. sz. 44–50. Sajkódi certosa. Tiszatáj, 1981. 4. sz. 73–80. „A lélek csendje.” (Pilinszky Németh László életében.) = Napjaink, 1982. 1. sz. 9–11. Tanú, Nemzedék, Szerep és ember. = Forrás, 1982. 9. sz. 58–63. Németh László: Művelődéspolitikai írások. = Új Forrás, 1986. 5. sz. (okt.) 81–83. A Debreceni Kátétól a Ha most lennék fiatalig. In: A lélek tápanyagai. Székesfehérvár, 1987, Fejér Megyei Múzeum-egyesület. 58–63. Németh László: Életmű szilánkokban. Tiszatáj, 1989. 10. sz. 82–91.

Németh írásaiban. Értelmetlen dolog antiszemitizmusról beszélni – elemzi a kérdéses szövegeket –, s még *a Kisebbségben* hibája sem ez. Hanem az, hogy „egy másoknak követhetetlen, vagy mások által követni nem kívánt idealizált magatartásforma [...] egy adott pillanatban úgyszólván minden akkor lehetséges és megvalósítható etikai értéket magához vonz, akkor, ezáltal, akarja vagy se, mégiscsak lefokozza és elutasítja valahogyan a (magát joggal ugyanannyira értékelhető) többi.” *Ez a szemlélet*, vagy inkább egy különös megszállottság vezérelte magatartás a hibaforrás Némethnél, nem pedig a bárkit is kizárni akaró programadás – mondja Vekerdi.

Végül a hazai korszellem reformzűrzavarának egyik leglátványosabb elemét idézi meg Vekerdi László: „lassan hitelüket veszítik a szavak; valami furcsa szellemi infláció áraszt el mindent; és [...] ma tegnapunknak még az esetleges erényeitől is undorodva, gyógyszerként, mohón egy 'létező Nyugat' karjaiba kívánczunk [...]”

S mindez már átvezet a század utolsó évtizedébe.

FERENCZY BÉNI RAJZA (1956)